

3 MICT

ПЕРЕДМОВА ВІД ОРГАНІЗАЦІЇ ТРУДУ ГОЛІЦІВ МУ

ІСТОРИЧНА ДИСКУСІЯ В КОЛІ УКРАЇНСЬКИХ БУДИТЕЛІВ-КИРИЛО-МЕФОДІЙЦІВ	10
ШЕВЧЕНКОВІ ВІРЩІ В КОНТЕКСТІ ЛІТЕРАТУРИ, ЗАБОРОНЕНОЇ МИКОЛОЮ I	39
ІСТОРИЧНІ ПЕРСОНАЖІ ШЕВЧЕНКА	58
Петро Конашевич-Сагайдачний	58
Богдан Хмельницький	70
Петро Дорошенко й Іван Самойлович	94
Іван Мазепа, Семен Палій і Кость Гордієнко	103
Павло Полуботок, Петро I і Антон Головатий	122
Імператриця Катерина II	141
Олександр Суворов	157
Іван Гонта і Максим Залізняк	173
ВИСНОВКИ	206
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	208

ПЕРЕДМОВА

Задум цієї книжки виник під час роботи над «Шевченківською енциклопедією», коли з'ясувалося, що у статтях про історичних осіб, які фігурують у творчості поета й митця, часто не висвітлені джерела, на підставі та внаслідок синтезу яких формувався мистецький аналог історичного прототипу. Фактично маємо справу з двома реальностями: історична особа, віддзеркалена у тогочасних історичних, літописних, публіцистичних текстах, фольклорі або літературі, й уявлення про цю особу поета. До того ж історичний персонаж так тісно пов'язаний з історичним сюжетом, що вони становлять цілість. Цей феномен зумовлений тим, що Шевченка цікавили не лише історичні події й діячі, а й сутність цих подій, відображення в них як історичної особистості, так і певного історичного й національного типу. Так, у його поезії Іван Mazепа як особа фактично не фігурує, але уявлення про нього в читача формується під впливом сюжету шведчини й поразки під Полтавою, які є невіддільними від гетьмана і навіть замінюють його портрет.

Очевидним є те, що стрижнем Шевченкової «історичної стратегії» була альтернатива. Митець створював альтернативні щодо усталених в офіційній російській (частково польській) історіографії й літературі образи козацьких гетьманів (Б. Хмельницького, П. Дорошенка, П. Полуботка), гайдамацьких ватажків (М. Залізняка й І. Гонти), імперських державців (Петра I, Катерини II, О. Суворова, Миколи I, його дружини Олександри Федорівни), керуючись при цьому критерієм корисності-некорисності їхніх діянь для України й критерієм відповідності або, навпаки, невідповідності їхніх вчинків християнській моделі поведінки. Перший критерій виявився рево-

люційним, бо надав Україні суб'єктності. Він і досі хвилює передусім українців. Саме надання Україні суб'єктності, на нашу думку, мав на увазі П. Куліш, назвавши Шевченка не тільки нашим першим поетом, а й «первим істориком». У поемі «Сон» («У всякого своя доля...») поет написав про це від імені автобіографічного наратора прямо: «Так, мов я читаю / Історію України / Стою, замираю...» Для широкого кола читачів Шевченків погляд на історичний процес є цікавим з огляду на глибоке розуміння поетом феномену Росії. Другий критерій, критерій відповідності людських вчинків заповідям Христа, поступово втрачає своє значення в секуляризованому світі, де головним регулятором взаємин є система права.

Найвідвертіше про окремість України від Росії Шевченко заявив у передмові до нездійсненого видання «Кобзаря» 1847 р.: «А на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово». Відміннimi від росіян виявилися традиції, звички, зовнішність і побут українців, про що йдеться в російськомовних повістях письменника. У поезії «трьох літ», зокрема в поемі «Сон» («У всякого своя доля») (1844), Шевченко взагалі трактував українську історію як виклик Росії. Так він озвучив головну ідею Кирило-Мефодіївського братства, ідею, яка поклала початок формуванню не просто відмінного від російського, а й альтернативного йому українського політичного проекту.

Іноді історичні уявлення митця, його оцінки не збігалися з тими, які циркулювали в українському національно-визвольному русі першої половини XIX ст. Наприклад, Шевченко вів відлік українського занепаду від Переяслава, П. Куліш — від моменту, коли гетьман I. Брюховецький ударив чолом Москви. Трактування поетом особи Б. Хмельницького, зокрема в останньому вірші на цю тему «Якби-то ти, Богдане п'яний...» (1859), шокує й досі. Уявлення митця про конкретних історичних осіб, його оцінки були настільки переконливими, що опанували колективну свідомість українців, дійшовши до наших днів. Пояснити цей феномен лише геніальністю замало. Очевидно, потрібно злагнути механізм і витоки Шевченкового синтезу, а по змозі — ті трансформації, що їх проходить інформація, перш ніж утілитися в певному мистецькому образі. У руслі романтичної епохи Шевченко цікавився історією українського народу, однак у своїх творах зображував передусім людину, завдяки чому значно випередив свій час. Адже в центрі його уваги були історичні, етнічні типи й душа народу, тобто, за сучасною термінологією, його ментальність, а не історичні події й

хронологія. Звичайно, про історизм поета, якщо розуміти під історизмом науковий метод чи принцип погляду на світ, можна говорити лише умовно. Якщо ж під історизмом мати на увазі осібний погляд на історичний процес, то стосовно Шевченка це поняття дірочне, особливо якщо зважити, що українська історична наука у XIX ст. перебувала на етапі становлення, а наукове їй псевдонаукове знання в ній переважно не розрізняли.

Питання Шевченкового історизму досліджувалося в XIX ст., потім воно цікавило і радянське шевченкознавство, і вчених на еміграції. Досліджують його й нині. Безперечні заслуги в цьому належать В. Антоновичу, І. Шпитковському, М. Мочульському, Д. Николишину, Б. Навроцькому, Л. Кошовій, К. Гуслистому, Д. Дорошенку, С. Смаль-Стоцькому, Л. Білецькому, Ю. Івакіну, Я. Дзири, І. Дзюбі, Ю. Барабашу і В. Яременку. Основою цієї книжки є історичний коментар Ю. Івакіна до віршів Шевченка різних періодів, який значно доповнений, оскільки Ю. Івакін детально говорить про українську історію, протиставляючи її російській, за часів ССРУ не міг. Натомість на еміграції прогалини в історичному коментарі, напевно, зумовлені відсутністю потрібної літератури, а нині — якщо не відвертою відмовою від історизму, то великим сумнівом щодо нього. Можливо, в істориків просто не доходили руки до того, аби здійснити перехресне читання історичних джерел і творів поета, а в шевченкознавців були важливіші теми для дослідження. Тож і досі прийнято називати ймовірні історичні джерела Шевченкової творчості через кому, недиференційовано. У наукових колах досі вважають, що головним історичним інтертекстом поета і митця була «Історія Русів». Про це чи не першим написав П. Кулиш у спогадах 1885 р. про М. Костомарова¹, в яких наголосив на значенні «літопису Кониського» для кирило-мефодіївців, зокрема для Шевченка, який виховувався, читаючи цей історичний твір. Найавторитетніше у праці «Шевченко, українофіли і соціалізм» (1879) на особливому значенні «Історії Русів» для поета наголошував М. Драгоманов. Другим за значенням історичним джерелом визнано «Запорізьку старовину» І. Срезневського. Я. Дзира апелював до «Літопису Величка», проте його спроба виявилася невдалою. Це можна пояснити тим, що в поета таки не було єдиного, визначального історичного джерела.

*1 Кулиш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове / П. Кулиш // Хроніка—2000. — 2009. — Вип. 78: Пантелеїмон Кулиш: письменник, філософ, громадянин. — С. 205—229.

Як свідчить пропоноване дослідження, творчість Шевченка зазвичай спирається на комбінацію різних джерел, не тільки однотипних історичних, а й історичних та фольклорних (образи І. Підкови, П. Конашевича-Сагайдачного, Б. Хмельницького, С. Палія та К. Гордієнка), історичних і літературних (Петро I, Катерина II). Трапляються у митця й історичні персонажі винятково літературної генези — образ А. Головатого; фольклорної із домішкою літературної — М. Залізняк, І. Гонта; винятково фольклорної — М. Швачка. Образи П. Дорошенка й І. Самойловича, як відомо, не відбилися у фольклорі. Відомості про них Шевченко отримав з літописів й історичних праць. Однак у поемі «Заступила чорна хмара...» (1848) поет сам фольклоризував цих персонажів, стилізуючи поему під народну пісню. Такий широкий діапазон комбінацій свідчить, що абсолютновати історизм у Шевченковій творчості не варто, але й забувати про нього теж не можна. Перспективним видаеться вивчення співвідношення впливів на творчість митця історичної літератури і фольклору, історичних праць і літератури. При цьому не варто ототожнювати колективну пам'ять з історією, хоча не тільки у Шевченкові часи, а й у першій третині ХХ ст., до появи історичної школи «Анналів», така тотожність виглядала цілком природною.

Основоположником наукового вивчення колективної й історичної пам'яті був М. Альбвакс. У своїй статті «Колективна й історична пам'ять» (1925) соціолог не тільки відокремив індивідуальну пам'ять від колективної, а й протиставив останній пам'ять історичну або історію. Його аргументація була такою: колективна пам'ять не зводиться до дат, імен, формул, вона показує напрям думки й напрям досвіду. За М. Альбваксом, у межах кожного суспільного організму існують окремі колективні пам'яті. Учений мав на увазі передусім соціальний звіз суспільства, однак це стосується й пам'яті релігійних, національних груп чи етносів, якщо йдеться про початки становлення політичної нації. Якщо у XIX ст. українська історична наука лише формувалася, факти проходили перевірку, фальсифікати ще сприймали за чисту монету, можливе подавалося за дійсне, то в постмодерній час з його толерантністю й відкритістю до різних поглядів і трактувань з'являється такий різновид історії, як історія ментальностей. Здається, Шевченкові такий тип історії теж був близьким. Адже його думки не зводяться винятково до історії народу, про що й свідчить нинішнє намагання обґрунтовувати історіософію Шевченка (Ю. Барабаш, В. Яременко). Такий підхід критикує Г. Грабович, а Є. Нахлік віддає перевагу Шевченкові-міфотворцю перед Шевченком-історіософом.

Однак у цій монографії йдеться не про глобальні проблеми. Її сенс полягає в пошуку джерел історичних уявлень поета. Важливо довести, що вплив фольклору на Шевченка хоч і був визначальним, та помітна роль належить також джерелам історичним. «Історія Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського, «Історія Малоросії» М. Маркевича, збірка українських пісень М. Максимовича, точніше уміщені в ній коментарі, мали не менше значення, ніж «Історія Русів» та «Запорізька старовина». З огляду на подібність Максимовичевих коментарів до енциклопедичних статей цю збірку взагалі можна назвати тогочасною міні-енциклопедією України. Шевченко ж енциклопедії цінував, «Енциклопедичний лексикон Плюшара» використав не лише в поемі «Гайдамаки». Це видання вплинуло також на його уялення про Дж. Вашингтона, яке було артикульовано вже після заслання в незакінчений поемі «Юродивий» (1857).

Поет читав історію Д. Бантиша-Каменського ще до вступу до Академії мистецтв 1838 р. Про це свідчить малюнок тушшю «Смерть Богдана Хмельницького» (1836—1837). Саме зі збірки М. Максимовича поет дізнався про зруйнування Січі царицею Катериною II і згадав цей факт у ранньому вірші «До Основ'яненка» (1839). Поема «Тарасова ніч» (1838) дає підстави вважати, що в пору написання цього твору Шевченко вже читав «Історію Русів», звідки й запозичив сюжет про Тараса Трясила. Однак при цьому не варто забувати, що Д. Бантиш-Каменський під впливом «Історії Русів» зобразив битву на Трубежі й Альті майже ідентично, а поет у приписах до першого видання поеми «Гайдамаки» (1839—1841), пояснюючи, що таке Тарасова ніч, посилався саме на Д. Бантиша-Каменського. Можливо, в його пам'яті ці два джерела за певних обставин взагалі становили цілість. Аналогічно в основі нарисів І. Срезневського часто лежить інформація, запозичена з історії Д. Бантиша-Каменського.

Виявити впливи, коли джерела накладаються одне на одне, не просто, але іноді вдається. Про це свідчить Шевченків образ П. Полуботка, у формуванні якого вирішальним був імпульс «Історії Русів». Варто наголосити, що інспірації Д. Бантиша-Каменського поширювалися не тільки на ранню творчість Шевченка. З ними стикаємося й у поемі часів заслання «Заступила чорна хмара...». Якщо вдатися до кількісних показників, то історія Д. Бантиша-Каменського визначає Шевченкове уялення про П. Дорошенка, І. Мазепу та К. Гордієнка. Це джерело поряд із працею М. Костомарова «Богдан Хмельницький» вплинуло на Шевченкове розуміння особи Б. Хмельницького. Імпульси з «Історії Малої Росії» вгадуємо і в образі П. Полуботка. Треба наголосити, що в цій праці вміщено гравюри-

ілюстрації Богданової церкви в Суботові та каплиці з надгробком П. Дорошенка в Ярополчі. Обидва ці сюжети у творчості Шевченка не належать до маргінальних. «Історія Русів» натомість є визначальною в Шевченковому потрактуванні П. Полуботка. Вона є важливим чинником у формуванні образу Б. Хмельницького й незамінним джерелом, яке дало поетові загальне уявлення про добу Катерини II в Україні. Коли ж ідеться про образ І. Мазепи, то «Історія Русів» є допоміжною. Водночас на Шевченковий образ С. Палія найбільший вплив справила «Запорізька старовина» І. Срезневського. Народний варіант історії натомість превалює в поемі «Гайдамаки». Втілився він й у вірші «Швачка» (1848).

Важливими в контексті Шевченкового історизму 1840-х рр. є також праці М. Полевого про О. Суворова і російських полководців, що їх ілюстрував Шевченко-митець. Завдяки їм він поглибив свої знання з історії Росії, України, Польщі, Криму, Європи, а його обrazy Петра I, Катерини II й О. Суворова є безпосереднім відтуком на зазначені праці. Щоправда, достеменних доказів, що Шевченко читав перше видання «Істории Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского» (1841) А. Скальковського, немає, бо про псевдонародність уміщеної в ній пісні «Гей козаче, в ім'я Бога» поет міг дізнатися з рецензії М. Максимовича. Однак дослідник не може механічно вилучити цей текст із лектури Шевченка, тим паче, що лише тут є інформація про козацьке псевдо Г. Потьомкіна — Нечеса, згадане в поемі «Сліпий» (1845), а відповідно — й у другій редакції поеми під назвою «Невольник» (1859). Саме в цій книжці А. Скальковського чи не найповніше представлено період правління Катерини II, її відносини із Запоріжжям, участь козаків у російсько-турецьких війнах, які відображені у згаданій поемі «Невольник» і в обох редакціях поеми «Москалеві криниця» (1847, 1857). Щодо праці А. Скальковського «Наезды гайдамак на Западную Украину. 1733—1768» (1845), то цілком імовірно, що про неї митець дізнався з рецензії М. Максимовича. Однак тема видання, безперечно, хвилювала Шевченка, він не міг обійти її увагою.

Встановлюючи зв'язки між творами Шевченка та історичними джерелами, варто вдатися до таких важливих маркерів, як використання спільніх топонімів, правка тексту під впливом історичного джерела, спільний історичний сюжет, наявність усіх його елементів або, навпаки, відсутність бодай одного з них. Навіть уживання спільногого епітета, як у випадку Тарасової ночі, яку Шевченко вслід за М. Максимовичем назвав «кровавою», вже свідчить про зв'язок поетового твору із коментарем М. Максимовича.

Головними історичними консультантами Шевченка, ймовірно, були М. Максимович і О. Бодянський. Стаття Максимовича «Иследование о гетмане Петре Конашевиче-Сагайдачном» (1843) позначилася на образі цього гетьмана з другої редакції поеми «Гамалія» (1842) для видання «Поезія Т. Шевченка. Том перший»; історія Д. Бантиша-Каменського й «Історія Русів» були допоміжними. Погляди М. Максимовича й Шевченка на гайдамацький рух і катерининську добу в історії України збіжні. Зустріч Шевченка із О. Бодянським у Москві 1844 р., на думку багатьох дослідників, послужила безпосереднім імпульсом до переорієнтації поета з фольклоризму на історизм, про що свідчить поява програмової поезії «Чигрине, Чигрине...» (1844). Однак Шевченків історизм не був лише етнічним чи політичним. Він пов'язаний із ментальністю, заторкнув соціальну історію, соціальну психологію й антропологію. Можливо, саме під час зустрічі із О. Бодянським Шевченко мав змогу ознайомитися з «Літописною оповіддю про Малу Росію та її народ і козаків узагалі...» О. Рігельмана. Сліди цієї праці спостерігаються в поезії періоду «трьох літ». Літопис О. Рігельмана широко використовував також Д. Бантиш-Каменський. Диференціювати такі впливи складно. Вірогідніше, поет користувався таки історією Д. Бантиша-Каменського, однак праця О. Рігельмана залишається в списку можливих історичних Шевченкових джерел. Той факт, що О. Бодянський передав її приятелеві на заслання, також не можна залишити поза увагою.

Не менш важливим чинником для формування альтернативного погляду на історію Малоросії, що в літературних і митецьких творах українського генія перетворилася на історію України, була й історична дискусія в колі учасників Кирило-Мефодіївського братства. Прикметно, що Шевченкова думка про феномен Росії перебувала на рівні критичних оцінок, які їй дали найвизначніші тогочасні інтелектуали. Саме про це свідчить заборона, накладена на творчість Шевченка імператором Миколою I поряд із творами А. де Кюстіна, П. Чаадаєва та Д. Флетчера. Пряма образа поетом особи царя та його дружини слугувала приводом, а їх вражена особиста гідність — лише вершиною айсберга хворобливої російської гордіні.

Можливо, історична література й не була головним двигуном творчості Шевченка, але поряд із Біблією, фольклором, художніми творами, безпосередніми життєвими враженнями та інтелектуальною дискусією з однодумцями і внаслідок синтезу всіх цих елементів вона перетворила творчість митця на культурний продукт, що не є статичним. Його визначає рецепція, яка триває вже понад півтора століття й триватиме далі, відкриваючи нове там, де, здавалося б, усе вже давно досліджено.

ІСТОРИЧНА ДИСКУСІЯ В КОЛІ УКРАЇНСЬКИХ БУДІТЕЛІВ-КИРИЛО-МЕФОДІЇВЦІВ

Миколаївська епоха в Росії характеризувалася підвищеним інтересом до проблеми історії та її значення. За словами американського історика Д.-Г. Біллінгтона, «тогочасна російська ідеологія була історично зорієнтованою, а поривання до філософії природно привели російських інтелектуалів до філософії історії» [41, с. 314]. Українські будителі, що перебували в російському контексті, також зазнали на собі чарів історії. Про це свідчить поява першої таємної української організації — Кирило-Мефодіївського братства. У полі нашого зору знаходитиметься винятково дискусія на історичну тему між його учасниками, яку ми намагатимемося реконструювати на підставі матеріалів у цій справі й творів братчиків, передусім П. Куліша і Шевченка.

Справа Кирило-Мефодіївського братства в Російській імперії була політичною. Вироки, що їх отримали особи, чию участь у таємній організації було доведено, й особи до неї причетні, таємний нагляд над ними упродовж тривалого часу і непублічність справи², яку курувала політична поліція, свідчили про неблагонадійність її фігурантів. Декому, зокрема П. Кулішу, інкримінували прагнення воскресити колишню славу України й намагання переконати своїх сучасників у можливому її окремішньому існуванні від Росії: «По решению дела об Украинско-Славянском обществе высочайше повелено было учителя 5-й Санкт-Петербургской гимназии, 9-го класса Кулиша, который

*2 Шеф жандармів, граф А. Орлов у доповіді Миколі I писав, що всіх осіб, дотичних до справи Україно-Слов'янського товариства, варто покарати без суду, але «не сохраняя в тайне решения дела, дабы всем известно было, какую участь приготовили себе те, которые занимались славянизмом в духе, противном нашему правительству [тобто всупереч ідеї самодержавства, православ'я і народності — Р. Х.]» [16, т. 1, с. 68]. Офіційна позиція, із сучасного погляду, полягала в тому, щоб подати змову як прояв українського регіонального патріотизму, а не як початок модерного українського націоналізму [30, с. 28].

хотя и не принадлежал к этому обществу, но был в дружеских сношениях со всеми участниками оного и сам питал чрезмерные мысли о мнимой важности Украины, поместив даже в напечатанных им сочинениях [передусім у поемі «Україна. Од початку Вкраїни до батька Хмельницького», романі російською мовою «Михайло Чарнишенко» та історії України для дітей російською мовою «Повість про український народ»³ — Р.Х.] многие двусмысленные места, кои могли посеять в малороссиянах мнение о праве их на отдельное существование от империи» [16, т. 2, с. 97—98]. Цей висновок наштовхує на думку, що саме П. Куліш був ідеологом братства, незважаючи на те, що його причетність до таємної організації не було доведено. Адже навіть у спрахах головних фігурантів: М. Костомарова, автора «Книг буття українського народу», М. Гулака і В. Білозерського висновків про свідому пропаганду окремішнього існування Малоросії від імперії не було.

Вирок Шевченкові сформульований дещо м'якше: «Хотя по следствию он не оказался участником этого общества, но было обнаружено, что он при нетрезвой и беспорядочной жизни совершенно развратил ум свой и, сочиняя стихи на малороссийском языке, не только изображал в них Малороссию в порабощенном состоянии и презренно отзывался о России, но с дерзостью и в самых оскорбительных выражениях говорил об особых государя императора и государыни императрицы» [16, т. 2, с. 365]. Складається враження, що 10-річна солдатчина в Оренбурзьких степах була зумовлена передусім образою августийших осіб, а не наслідком розуміння поліцією політичного значення Шевченкових творів. Однак сатира на Миколу І й Олександру Федорівну свідчила, що поет був вільною людиною, його ж критика Росії у збірці «Три літа», яка знаходилася серед матеріалів справи, була найпотужнішою, найглибшою серед братчиків. Чи не найбільшу небезпеку для імперії Шевченко-поет становив і з огляду на те, що був виразником колективної душі українського народу⁴.

*3 У висновку III відділення сказано, що ці твори «столько исполненные возмутительных мыслей, что надобно удивляться, как цензор Кутурга пропустил первую из них [«Повість про український народ» — Р.Х.] к напечатанию» [16, т. 3, с. 293].

*4 У часи романтичного націоналізму поняття «народний» або «національний дух» широко використовували французькі просвітники та німецькі писменники й філософи — від Ф.-К. Мозера та Й.-Г. Гердера до Гегеля. У філософії Гегеля національний дух — це проекція абсолютноного духу. «Русский дух» був підвалиною державного російського начала, каменем, на якому тримався російський трон і вівтар [див.: 1, с. 52]. За аналогією, слідчі передбачали й можливість появи «українського духу» як альтернативи російському. Його речником в іхньому розумінні був або міг стати Шевченко. Саме цим і зумовлена суверість вироку для поета.